УДК: 811.111. 373.23

МАНАКІН В.М.
(Запорізький національний університет)

СМИСЛ І ЗНАЧЕННЯ СЛОВА В АСПЕКТАХ КОНТРАСТИВНОЇ ЛЕКСИКОЛОГІЇ І ПЕРЕКЛАДУ

Стаття присвячена дискусійному питанню щодо розмежування значення та смислу в структурі слова в аспектах контрастивної лексикології та практики перекладу.
Ключові слова: лексичне значення, смисл, контрастивна лінгвістика, переклад, концепт.

Манакин В.Н. Смысл и значение слова в аспектах контрастивной лексикологии и перевода. Статья посвящена дискуссионному вопросу разграничения значения и смысла в структуре слова в аспектах контрастивной лексикологии и перевода.
Ключевые слова: лексическое згначение, смысл, контрастивная лексикология, концепт.

Manakin V. Sense and meaning of a word in aspects of contrastive lexicology and translation. This article is devoted to a controversial problem of defining the difference between lexical meaning and sense across contrastive lexicology and translation aspects.
Key words: lexical meaning, sense, contrastive lexicology, concept.

Розмежування лексичного значення і смислу слова становить *мету* цієї статті. Відомо, що ця проблема здавна викликає дискусії мовознавців, психологів, логіків та філософів. Одна з причин цього – ототожнення цих понять на буденному рівні їх сприйняття. Дійсно, коли нам треба просто окреслити зміст слова, то ми говоримо про його значення, або ж смисл, не розрізнюючи цих термінів, тобто уживаємо їх як синоніми. Однак на більш високому рівні абстракції між цими категоріями є суттєві розбіжності, які спробуємо зараз показати.

Не беремо на себе сміливість розв'язати зазначену багатовікову та складну проблему, котра завжди виходила за межі власне лінгвістики. Мовні ілюстрації слугували лише своєрідним ігровим матеріалом для побудови філософських та психологічних концепцій, починаючи з часів античності. Протиріччя між значенням та смислом шукали, наприклад, у висловлюванні Платона *Vasa refero salva,* де пряме значення *'інструменти (знаряддя, прилади) я приношу назад цілими та незіпсованими'* можна трактувати (тобто вкладати смисл) непристойно, якщо мати на увазі, що *vasa* – це певний *'інструмент'* людського тіла.

З позицій лінгвістики розмежування двох стратифікацій семантики слова – лексичного значення та смислу – логічно передбачає й виділення двох рівнів його аналізу: рівня структури лексичного значення та рівня смислової структури слова. Перший з них – це рівень сталих, прийнятих в певному колективі мовців й нормативно закріплених словниками значень та їхніх складових. Рівень смислової структури вміщує в себе структуру лексичного значення та охоплює додаткову семантику, що зорієнтована не стільки на предмет, позначений словом, а на його концептуальне сприйняття в просторі конкретної національно-мовної картини світу, заданого дискурсу словоуживання або ж індивідуальної психоментальної компетенції мовця.

Відповідно можна виділити щонайменше два основних типи смислів мовних одиниць: 1) смисли як ментальні утворення конкретної національно-мовної культури та 2) смисли як задані змістові наповнення, котрих слова (та інші семантичні одиниці) набувають в межах певного контексту (ситуації, дискурсу). Про перший зазначений тип смислу слова писав Гегель в рецензії на дослідження В. Фон Гумбольдта "Бхагавадгіта" ("Божественна пісня", 1827 р.): "Природі речей суперечить вимога, щоби слово мови якогось народу ... передавалося таким словом нашої мови, яке б співвідносилось з ним у його повній визначеності. Слово **нашої** мови дає нам **наше** відповідне **уявлення** про предмет ..." (цит. За: [Косериу 1989, с. 64-65]). Говорячи мовою когнітивної лінгвістики, тут ідеться про неоднакове концептуальне наповнення лексичних відповідників різних мов. Саме це відрізняє суттєве й істинне смислове сприйняття таких українських слів, як *калина, рушник, хата* та подібних найменувань, які не тільки позначають певні предмети, а є знаками української національної культури. Так само рос. *береза, черемуха* , наприклад, в англійській мові є звичними назвами ботанічних порід дерев: *birch tree, bird cherry tree;* й навпаки, англ. *hearth,* будучи одним з улюбленіших слів англійських поетів, українською чи російською звучить сухо та прозаїчно: *вереск*.

Про важливість другого виділеного типу смислів гарно сказав Ж.Ростан: "Можна спілкуватися з тими, хто говорить іншою мовою, але ж не с тими, хто в ті самі слова вкладає зовсім інший смисл". Звичайно, два типи смислів не покояться у різних відсіках людської свідомості. Вони взаємодіють,

взаємозумовлюють одне одного, перетинаються, утворюючи єдиний смисловий комплекс слова у тому чи іншому варіанті текстового втілення. Згадаймо жартівливі рядки пушкінського "Евгения Онегина» (гл. 1, строфа XXX):

Я балы б до сих пор любил
...Люблю их *ножки*; только вряд
Найдете вы в России целой
Три пары стройных женских *ног*.
Ах! Долго я забыть не мог
Две *ножки* ... Грустный, охладелый,
Я всё их помню, и во сне
Они тревожат сердце мне.

Усе, здавалося б, зрозуміло. Проте для перекладача, скажімо, на англійську мову виникає питання: що мав на увазі Пушкін – *feet* або *legs* ? Як свідчать різні переклади, це питання вирішувалось по-різному. Л.С.Бархударов, відомий фахівець-перекладознавець, з цього приводу писав: "Для правильного перекладу того місця в романі Пушкіна "Євгеній Онєгін", де йдеться про "жіночі ніжки", необхідно знання смаків та моральних правил тієї доби (сучасною мовою це називається терміном "концептосфера" – В.М.). Мова могла йти тільки про *feet* , але ж ніяк ні про *legs,* що було б для тих часів дуже непристойно; слід також знати, що у чернетках Пушкіна на полях напроти відповідного місця в тексті були намальовані саме *feet*, а не *legs*" [Бархударов 1975, с. 85]. Напевно, погодимось, що носії сучасної української чи інших європейських мов вкладають в значення цього слова вже не пушкінський, а сучасний смисл, який в англійському перекладі виражається словом *legs* – 'ноги від стегна до ступні'.

Існує чимало доказів неоднозначного або невірного тлумачення смислу не тільки художніх текстів, які перекладено з інших мов. Фахівці зазначають спотворення філософської концепції М.Хайдеггера з тієї ж самої причини. У нього, наприклад, є праця "Kehre", яку трактували як "Поворот" (у філософському кредо). Проте в шабських говірках це слово має значення 'поворот серпантину до зворотного боку перевалу', тобто важливий момент смислу втрачено. Подібним чином назву "Holzwege" було сприйнято як знак філософських блукань (перекладали як "Дебрі", "Шляхи в нікуди"), але ж виявилось, що це просто 'лісова стежина', яка у рідних для Хайдеггера лісах виводить до джерела. Сам автор не згадав про це в книжці: мовляв, нехай собі думають самі. Це вже інший рівень смислу – індивідуально-авторський, який є ближчим до другого виділеного нами типу.

Розмежування двох рівнів змісту слова співвідносне із прийнятою в лінгвістиці диференціацією двох сфер семантики: екстенсиональної, спрямованої на предметно-денотатавний бік словесного знаку, та інтенсиональної - сферу понять, сигніфікатів, або смислів у широкому розумінні.

Смислова структура слова базується на ієрархії різноманітних ознак, кожна з яких може сприйматись дискретно, утворюючи таким чином не тільки площинні, але й глибинні мережі відносин у лексичній семантиці. Ще Г.Пауль зазначав, що кожне уявлення про субстанцію обов'язково містить у собі уявлення про сукупність властивостей. Цей феномен пояснює психолінгвістичні механізми збереження семантики слів у свідомості мовців. Психологи доводять, що слова не зберігаються в пам'яті лише як слова, але і як комплекси ознак. Коли слова використовуються, вони не репродукуються пам'яттю, а , скоріше, реконструюються зі складових семантичних ознак. На цьому ефекті будуються парадигми синонімів, антонімів, багатозначних слів тощо. Людина не в змозі зберігати у своїй пам'яті словник як такий і навіть його частину. Звичайний алфавітний словник розміщує слова штучно, поєднуючи між собою слова, які не мають між собою нічого спільного, крім початкової літери. Проте лексичну пам'ять людини складають саме найсуттєвіші семантичні ознаки; вони є також основою і самих лексичних значень.

Лексичні значення слів та їх компоненти у такому розумінні можна розглядати як опорні моделі для формування смислового змісту, який стовідсотково ніколи не буде співпадати у різних людей та соціумів. Значення слова відбиває усталені знання про предмети та лінгвальний спосіб їх вираження. Лінгвістичний словник перелічує значення лексичних одиниць, а не їхні смисли. Семантика слова, що фіксується у філологічних словниках ("найближче значення", за О.О.Потебнею), є вторинною, похідною відносно людських знань про світ. Це лише своєрідний лінгвістичний гербарій, який надає тільки найнеобхіднішу інформацію про слово та потребує певного оживлення його смислу в реальному вигляді людського спілкування, в живих мовних текстах.

Структура лексичного значення слова через свою системну консервативність розвивається значно повільніше свого джерела – реального знання про світ, не кажучи вже про конотативно-чуттєвий ореол, що супроводжує слово. Тому лексичні значення слів різних мов у цілому відбивають усталені

експліцитні характеристики предметів, які принципово мало різняться у різних соціумах. Якщо структура лексичних значень тяжіє до моделювання спільних загальнолюдських концептів, демонструючи таким чином доцентрові сили семантичного універсуму, то смислова структура є відцентровою за своєю природою, спрямованою на поглиблення та розширення закладених потенційних можливостей слова. Можливо, у цьому криється загадка не тільки динамічної рівноваги мови на усіх рівнях та в усіх сферах прояву, а й найсуттєвіший чинник міжмовних лексико-семантичних розбіжностей. Подібно до того, як Всесвіт в кожній точці знаходиться у стані розширення, кожна "точка мови", тобто усі її елементи, теж знаходяться у стані розширення, й кожна мова окремого народу – також, що створює нескінчений процес віддалення мов одна від іншої.

Будь-яка семантична величина має свій спосіб матеріального вираження, або експлікації. Смисл не є винятком у цьому відношенні. Але смисли на відміну від значень мають тонкіший, а інколи навіть химерний, спосіб матеріалізації, котрий фокусується й одночасно розводиться внаслідок перетину мовної семантики, поля свідомості, підвалин позасвідомого та сукупності інших моментів, що формують індивідуально-неповторний зміст слова, який ми називаємо **смислом.**

Отже, на мовленнєвому рівні *контури* смислової структури слова (кінцевий смисл у повному його обсязі – величина в принципі недосяжна для пізнання, як і момент абсолютної істини) виявляються в наслідок семантичної співвіднесеності з іншими значимими одиницями контексту. Цей процес являє собою актуалізацію, тобто процес, який Ш.Баллі визначив як переведення мови у мовлення.

На рівні мовної системи смислові особливості виявляються або шляхом внутрішньомовних парадигматичних зіставлень, наприклад, синонімів, які позначаючи однакові або дуже близькі концепти, розрізнюються не стільки лексичними значеннями , скільки смисловими нюансами. Іще яскравіше ці нюанси висвітлюються при міжмовному зіставлення рівнозначних щодо денотативного позначення слів. У будь-якому випадку фоновим виміром смислових коливань слугують словникові дефініції, що слід сприймати як умовні моделі лексичних значень. Діапазон смислових розбіжностей може коливатися від ледве помітних до таких, що якісно змінюють семантичне сприйняття. Про це дуже багато написано головним чином у зв'язку із проблемою метафоризації, семантичних інновацій у мовленні, зокрема художньому. Цікавою є менш досліджена проблема, пов'язана із визначенням типології смислових перетворень слів, тобто встановлення закономірностей семантичних коливань у різних мовних культурах. Це випадки типу: укр. *шепіт (шепотіння) листя* , рос. *шепот листвы*, англ *whispering leaves*, які передають спільну модель метафоризації для відтворення звуку шемріту листя. Такі смислові словоуживання на відміну від прямих номінацій збуджують цілі комплекси психосемантичних асоціацій, викликають інші значення та смисли, які супроводжують семантичний рух слова на орбіті його функціонування. Смислова структура слова у такому розумінні є віртуальним утворенням, що включає не тільки наявні, задані лексичним значенням, але й приховані, імпліцитні смислові компоненти широкого спектру за природою та походженням: національно-культурні, асоціативно-психологічні, образно-ментальні та ін.

Семантика 'людина, яка веде неосідлий, непостійний спосіб життя' в українській мові передається такими словами, як *бродяга, зайда, мандрьоха, блудяга,* запозиченим з російської *бомж*, образним та давнім спільнослов'янським *перекотиполе* тощо. В англійській мові для цього є фразеологічне словосполучення *rolling stone* (букв. 'камінь, що котиться'; пор. прислів'я *A rolling stone gathers no moss).* Однак словосполучення *Rolling Stones* – це ще й назва легендарної донедавна рок-групи. Тому для тих, хто пам'ятає про це, асоціативний смисл словосполучення буде дещо іншим, ніж для тих, хто про це вже нічого не знає. Наведений приклад демонструє залежність смислових уявлень від дії *закону семантичної відкритості слова*, який відбиває глибинний рівень його внутрішньої природи (детальніше про це див. у нашій праці: [Манакін 1988]). Закон семантичної відкритості слів, точніше їхніх смислових структур, виявляється шляхом розгортання семантичних ознак (сем), які логічно або асоціативно викликаються (продукуються) конкретним контекстом (дискурсом).

Безумовно, найбільш повно сутність семантичної відкритості слова виражається у поетичному мовленні, де слово набуває особливого, образного смислу. Порівняймо поетичні рядки Й.Бродського з авторським перекладом на англійську мову: *Вложим ей пальцы в рот с расшатанными цингою* ***клавишами*** *// Let's put our fingers into her mouth that gnashes scurry-eaten* ***keyboards***. На рівні індивідуально-авторських асоціацій народилась метафора, і зуби перетворилися у клавіші. А от правдивий смисл кольору "русской *окаменевшей водки*" (*Мы жили в городе цвета окаменевшей водки)* засобами англійської мови поет зміг передати лише "напряму", уживши слово "замерзшая", тобто обминувши використання переносного російського еквівалента: *We lived in a city tinted the color of* ***frozen vodka***. Сам Йосип Бродський говорив про те, що мова диктує поетові наступні рядки [Бродский

1987]. Можна, очевидно, лише додати, що ці “наступні рядки” в різних мовах можуть не збігатися навіть якщо йдеться про одного й того самого автора.

Унікальність смислу слів полягає у тому, що він може передаватися, сприйматися та зберігатися у розгорнутому вигляді, у дискретності сем, кожна з яких має властивість породжувати власні додаткові ланцюжки інформації, або ж, навпаки, передавати цю інформацію стисло та згорнуто. Семантична імплікація смислових структур слів являє собою цілком реальну та необхідну процедуру, котру свідомо або несвідомо проробляє кожний, хто стикається із проблемою глибинного розуміння семантики слова. Інколи це пов’язано із необхідністю зазирнути за межі наявного значення, проникнути у вже стерту часом семантику, “докопатися” до істинного смислу, навіть якщо йдеться про звичні хрестоматійні рядки, наприклад, із “Заповіту” Т.Шевченка: *“Поховайте та вставайте, Кайдани порвіте І вражою злою кров’ю Волю окропіте”.* Слово *злою* в даному контексті не має прямого значення ’сповненою злості, недоброзичливою’ та под. Скоріш за все, тут слово *злий* має інше, забуте значення – ’поганий, недобрий’, яке зберігають ще західноукраїнські діалекти. Там говорять *Мені зле* у значенні *Мені погано, недобре.* Якщо цей ряд розгортати далі, то виявимо, що слово *поганий* у давньоруській мові мало значення ’нечистий, тобто язичницький’ (*поганець – язичник, нечестивець, людина іншої віри)*. Слово *ворог* (у тексті: *вражою злою кров’ю*) етимологічно також мало значення ’нечистий’. Таким чином, у цих шевченківських рядках бачимо зближення смислових структур двох слів, в основі чого є відродження колишньої й давно забутої їхньої синонімії, яка на контекстуально-поетичному рівні знову виявила своє первісне генетичне коріння. Переклади “Заповіту” іншими мовами свідчать, що в деяких випадках слово *злою* передається буквально, що, з одного боку, неминуче, а з іншого, ─ дивно, оскільки поза межами східнослов’янської мовної культури важко дійти до витоків глибинного та поетично актуалізованого Шевченком смислу цього слова. Пор., напр., чеськ.: *nepratelskou zlobnou krvi*.

Висновок. Навіть побіжний огляд проблеми співвідношення значення та смислу слова дає усі підстави не змішувати ці поняття в лінгвістичній теорії та практиці . Це дві зв’язані, але ж не ідентичні іпостасі словесної семантики, кожна з яких виявляє себе залежно від мети, бажання , обізнаності та інтуїтивних можливостей тих, хто занурюється в царину мовної семантики, царину вічного пошуку й загадки, якою є й її головний творець – людина.

Література

Бархударов Л.С. Язык и перевод. – М., 1975. *Бродский Иосиф*. Нобелевская лекция. 1987. Ресурс: http://lib.ru/BRODSKIJ/lect.txt. *Косериу Э.* Контрастивная лингвистика и перевод: их соотношение // Новое в зарубежной лингвистике. Вып. ХХУ. Контрастивная лингвистика. – М., 1989. *Манакін В.М.* Фактори семантичних перетворень слів у мовленні // Мовознавство. – 1988. – № 6.

УДК: 811.111’25

ОВСЯННИКОВ В. В., СЛАСНАЯ Е. В.
(*Запорожский национальный университет*)

ЭКСПРЕССИВНОЕ ОТРИЦАНИЕ И ПЕРЕВОД

В статье рассматриваются переводческие проблемы экспрессивного отрицания.
Ключевые слова: экспрессивное отрицание, единица перевода, транскодирование, собственно перевод, стилистические доминанты, импликация.

В.В. Овсянніков. Експресивне заперечення та переклад. У статті розглядаються перекладацькі проблеми експресивного заперечення.
Ключові слова: експресивне заперечення, одиниця перекладу, транскодувння, власне переклад, стилістичні домінанти,імплікація.

V.V. Ovsyannikov. **Expressive negation and translation.** The article explores translation problems of expressive negation.
Key words: expressive negation, translation unit, transcoding, translation proper, stylistic dominants, implication.

Цель настоящей статьи – раскрыть неоднозначный характер переводческих решений в сфере тех единиц, которые имплицируют отрицание разными стилистическими средствами.